

DOI: 10.31648/pl.10535

JOANNA CHŁOSTA-ZIELONKA

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8057-1898>

e-mail: j.chlosta-zielonka@uwm.edu.pl

***Kwestia charakteru. Bojowniczkę z getta warszawskiego*, red. Sylwia Chutnik, Monika Sznajderman, Wydawnictwo Czarne, Warszawa 2023, ss. 344**

Od lat 80. ubiegłego wieku badaczki zajmujące się Zagładą doprowadziły do rozwinięcia badań nad włączeniem płci w obszar tego zagadnienia. Rozpoczęło się to od historycznego i pionierskiego artykułu Joan Ringelheim z 1984 roku *The Unethical and the Unspeakable: Women and the Holocaust* (Ringelheim 1984), który był owocem pierwszej konferencji poświęconej kobietom i Zagładzie, zorganizowanej w Stern College w Nowym Jorku w 1983 roku. Następne najważniejsze publikacje, które otworzyły dyskusję nad rolą płci w doświadczeniu Zagłady, to również wydane w języku angielskim wypowiedzi wielogłosowe: zbiór artykułów *Different Voices: Woman in the Holocaust* (Rittner, Roth (red.) 1993), zbiór ustnych relacji dwudziestu Żydówek, które przetrwały Zagładę *Mothers, Sisters, Resisters* pod redakcją Brany Gurewitsch (1998), praca *Double Jeopardy: Gender and the Holocaust* Tydor Baumel (Baumel 1998), antologia *Women in Holocaust* pod redakcją Dalii Ofer i Lenore Weitzman (1998).

Do najważniejszych polskich badaczek zajmujących się kobiecym doświadczeniem Zagłady należy zaliczyć m.in. Aleksandrę Ubertowską (2007, 2014), Bożenę Karwowską (2009, 2016), Agnieszkę Nikliborc (2010), Joannę Stocker-Sobelman (2012) czy Barbarę Czarnecką (2018).

W tych wielu naukowych wypowiedziach, które dotyczą w głównej mierze przemocy doznanej przez kobiety w czasie drugiej wojny, powtarza się podobna teza, która podkreśla znaczenie indywidualnego przeżycia. Każde świadectwo ma swoje znaczenie i wagę, tworząc wielobarwny głos. Kobiety stały się ofiarami gwałtów, eksperymentów medycznych, traciły swoją godność, uprzedmiotowiano je.

W 2023 roku powstała książka, która upomina się o docenienie roli, jaką odegrały kobiety, pełniąc ważne zadania bojowe, szkoląc przyszłych żołnierzy, a także walcząc z Niemcami i heroicznie poświęcając swoje życie. Praca ma

udowodnić, jakie znaczenie militarne dla przebiegu powstań w getcie warszawskim (styczniowego i kwietniowego) miały żydowskie bojowniczkki. Jej celem jest przywrócenie należnego im miejsca w całej historii Zagłady.

Jak piszą we wstępie redaktorki publikacji pt. *Kwestia charakteru. Bojowniczkki z getta warszawskiego*, Sylwia Chutnik i Monika Sznajderman, „Ta książka po prostu musiała powstać” (s. 5). Stworzyły ją badaczki od lat związane z tematyką Zagłady, pokazujące ją w różnych odsłonach, jak np. Patrycja Dołowy, pisarka, fotografka artystka i multimedialna, autorka książki *Wróć, gdy będziesz spała. Rozmowy z dziećmi Holocaustu* (2019); Monika Tutak-Goll, dziennikarka i autorka wywiadu-rzeki z Haliną Birenbaum *To nie deszcz, to ludzie* (2019); Joanna Ostrowska, historyczka i autorka m.in. książek *Przemilczane. Seksualna praca przymusowa w czasie II wojny światowej* (2018) i nominowanej w 2022 roku do Nagrody Literackiej Nike *Oni. Homoseksualiści w czasie II wojny światowej* (2021) czy Karolina Sulej, literaturoznawczyni, laureatka wielu prestiżowych nagród za książkę *Rzeczy osobiste. Opowieści o ubraniach w obozach koncentracyjnych i zagłady* (2020).

W omawianym zbiorze przejmujące historie żydowskich bojowniczek, młodych kobiet, które z rozmysłem poświęcały życie dla ocalenia własnej godności i dobrego imienia o swoim narodzie, oprócz wymienionych wyszły także spod pióra Zuzanny Hertzberg, Kaliny Błażejowskiej, Agnieszki Haski, Agnieszki Daukszy, Magdaleny Kozłowskiej, Natalii Judzińskiej, Agnieszki Glińskiej, Katarzyny Czerwonogóry, Anny Szyby, Karoliny Szymaniak i Hanny Grupińskiej. Redaktorki uzasadniają taki wybór następująco: „Zaprosiłyśmy autorki [...], które mówią własnym głosem i oprócz posiadania kompetencji zawodowych, wiedzy i talentu są również emocjonalnie związane z odzyskiwaniem przeszłości, zwłaszcza grup dotychczas niereprezentowanych” (s. 6).

O politycznym mechanizmie wymazywania pamięci o różnych niewygodnych wydarzeniach i pomijaniu ich w głównym dyskursie pisze – w otwierającym zbiór szkicu – Zuzanna Hertzberg. Badaczka trafnie przytacza słowa Paula Ricoeura, który uważał, że zadaniem świadomego swych celów historyka jest otwieranie archiwów w taki sposób, by odzyskać skład tego, co dominująca opcja ideologiczna próbowała z nich wymazać (Ricoeur 2006: 202). Przypomina, że Jacques Derrida mówił: „Nie ma władzy politycznej bez kontroli nad archiwami” (Derrida 2016, 13). By odtworzyć wszystkie herstorie, autorki podążały za myślami francuskich badaczy i budowały swoje historie na bazie wieloletnich, wnikliwych poszukiwań w archiwach. Układały drobne fakty, by stworzyć z nich jak najpełniejszą opowieść o młodych bojowniczkach. Interpretowały ocalałe pamiętki, prześwietlały archiwa w poszukiwaniu choć najmniejszych informacji, by odtworzyć

wiarygodny scenariusz krótkiego życia walczących Żydówek. Musiały także dokonać tzw. korekcji genderowej, tj. oddzielić męski heroizm od asystenckiej roli kobiet. W wielu męskich opowieściach rola kobiet była pomniejszana bądź w ogóle pomijana, tymczasem odznaczały się one niespotykaną odwagą w strategicznych momentach walki zbrojnej, miały wybitne pomysły i podejmowały ponadludzkie czasem akty ofiarne. Herzberg uważa, że nieobecność kobiet w powojennych relacjach czy pomniejszanie ich roli wynikała z wciąż dominującej w XX i XXI wieku cywilizacji patriarchy. A żydowskie bojowniczki były szczególnie predystynowane do działania w ruchu oporu w warszawskim getcie, wykazując się wiedzą, umiejętnościami organizacyjnymi, elastycznością w reagowaniu na dynamikę zdarzeń, zdolnością do podejmowania ryzyka, predyspozycjami do tworzenia siatek komunikacji i nawiązywania kontaktów po „aryjskiej stronie”. Takie postawy wyniosły z przedwojennej edukacji, zdolności stowarzyszania się w młodzieżowych grupach i wychowania w życiu wyemancypowanym od przesądów.

W kolejnych rozdziałach autorki prezentują losy bojowniczek, o których zapomniano w historycznej narracji o Zagładzie narodu żydowskiego podczas drugiej wojny. W życiorysach, pieczołowicie odtworzonych na podstawie archiwalnych źródeł, znajdują potwierdzenie ich heroicznych postaw. Część autorek opisała bojowniczki, które zginęły ofiarnie. Kalina Błażejowska przypominała Tosię Altman, która przed wojną należąca do syjonistyczno-socjalistycznego harcerstwa Ha-Szomer ha-Cair, odbyła w kibucu kurs przygotowawczy przed *aliją*, czyli powrotem do Ziemi Izraela. Silna osobowość, niezależność i zdolności organizacyjne zdobyte przed wojną pozwalały jej na bycie kurierem między gettem a stroną aryjską w wielu polskich miastach. Organizowała m.in. ruch oporu w getcie wileńskim. Żyjąc po stronie aryjskiej i kamuflując swoją przynależność narodową, pokazywała się w miejscach publicznych, potrafiąc niejednokrotnie oszukać Niemców. Wróciła do getta na czas powstania, walcząc bohaterko i kilka razy cudem unikając śmierci. Zginęła tragicznie.

O Reginie Fudem, pseudonim „Lilit”, przewodniczącej grupy żołnierzy getta przez sieć podziemnych kanałów odprowadzających ścieki, podobnie jak Tosia Altman przed wojną działającej w Ha-Szomer ha-Cair, która nie przeżyła powstania, napisała Agnieszka Haska. Mira Fuchrer, w większości zachowanych wypowiedzi istniejąca w pamięci jako partnerka przywódcy powstania z getta, Mordechaja Anielewicza, stała się bohaterką szkicu Moniki Tutak-Goll. Niezależna, zaangażowana w walkę, odważna, całkowicie oddana sprawie, samodzielnie myśląca, codziennie narażając życie, czuwała w getcie nad radiowym podsłuchem. Działała aktywnie w Ha-Szomer ha-Cair, po wybuchu wojny

najpierw w Wilnie, potem w Warszawie. Zginęła wraz z Anielewiczem i innymi w słynnym bunkrze przy Miłej 18. Agnieszka Dauksza z drobnych skrawków wspomnień układa w całość opowieść o Rywce Pasamonik, angażującej się jeszcze przed wojną w ruch żydowskiej lewicującej organizacji Ha-Szomer ha-Cair wbrew woli rodziców. W czasie wojny zamieszkała w getcie w kibucu na Czerniakowie, przygotowując się do walki zbrojnej i ucząc się strzelania, po wybuchu powstania zaczęła walczyć i zginęła wraz z innymi w bunkrze przy Miłej. O legendarnej bojownicze z podziemia Njucie Tajtelbaum napisała Patrycja Dołowy. Była ona aktywistką komunistycznego Związku Walki Wyzwoleńczej w dzielnicy zamkniętej. Dzięki swojej aparycji i aryjskiej urodzie mogła poruszać się swobodnie po obu stronach muru. W swoich działaniach stanowcza i niezwyciężona, wykonywała wyroki śmierci, a jednocześnie była niezwykle prawa i godna zaufania, co podkreślali we wspomnieniach ci, co przeżyli. Zaangażowała się w tworzenie Bloku Antyfaszystowskiego skupiającego wszystkie organizacje getta: PPR, Ha-Szomer ha-Cair, Poalej Syjon-Lewica, Dror, He-Chaluc i PoalejSyjon-Prawica. Była łączniczką, walczyła poza gettem w partyzantce Gwardii Ludowej, w Warszawie działała w podziemiu po aryjskiej stronie. Zginęła śmiercią bohaterką. Została aresztowana w konspiracyjnym lokalu i po okrutnych torturach rozstrzelana. O innej żydowskiej komunistce, Dorce Goldkorn, która należała m.in. do wojennego „Spartakusa”, organizacji młodzieży socjalistycznej, a następnie wstąpiła do PPR-u, walczącej w powstaniu w getcie i potem w partyzantce w lesie opowiada Joanna Ostrowska. Przed niespodziewaną śmiercią w 1946 roku spisała swoje wspomnienia, które zostały wydane w 1948 w jidysz, a w 1951 po polsku. To one stają się tłem do opisu jej wojennej aktywności.

W recenzowanym tomie znalazły się także biografie bojowniczek, które wojnę przeżyły i najczęściej wróciły do normalnego życia rodzinnego. Są to Chajka Bejzanowska, którą zaprezentowała Magdalena Kozłowska, Cywia Lubetkin opisana przez Natalię Judzińską, Bronka Feinmesser przedstawiona przez Agnieszkę Glińską czy Pnina Grynszpan-Frymer, o której napisała Katarzyna Czerwonogóra. Cywia Lubetkin była bojowniczką stojącą najwyżej w hierarchii wojskowej, współorganizowała Blok Antyfaszystowski i przyczyniła się do powstania Żydowskiej Organizacji Bojowej. Zdecydowała się nie dołączyć do komendy ŻOB-u, działała za to na rzecz konsolidacji społeczeństwa żydowskiego w Żydowskim Komitecie Narodowym, inspirowała do organizacji samoobrony młodych.

Wymienione kobiety należały do tzw. drugiego planu i w historii żydowskiego ruchu oporu poświęca się im zaledwie kilka słów. Tymczasem po latach okazywało się, że uratowały dziesiątki ludzi, jak np. Bronka Feinmesser, u której schronienie znalazło ponad dwustu uciekinierów z getta. Były łączniczkami między

gettem a aryjską stroną, organizowały i przenosiły broń, umożliwiały innym współbraciom życie poza gettem. Karolina Sulej w szkicu o łączniczce Frani Beatus przywołuje ocenę ich działań wypowiedzianą przez Icchaka Cukiermana:

Słowo „łączniczka” nie opisuje tego, czego dokonywały te kobiety. Nie były tylko posłankami. Jako pierwsze szmuglowały broń, granaty, amunicje [...]. A do tego te dziewczyny, które ryzykowały swoje życie, przemieszczając się między gettami, zaspokajały nasze najbardziej podstawowe ludzkie potrzeby: niosły nadzieję i dodawały otuchy tym, którzy byli odcięci od świata, pokazywały im, że nie zostali zapomniani. [...] Trzeba nazywać te niesamowite dziewczyny *kaszarijot*, od słowa *keszer*, które oznacza więź (s. 254).

Podsumowaniem wszystkich przedstawionych losów kobiet jest ich zestawienie, dokonane przez Hanke Grupińską, autorkę wielu publikacji na temat wojennych i powojennych losów Żydów, mieszkającą kilka lat w Izraelu. Jej lista obejmująca sto nazwisk i imion bojowniczek, do których dotarła podczas swojej długoletniej pracy nad tematem Zagłady, uświadamia ogrom podejmowanych przez nie działań i podkreśla ich znaczenie w całym ruchu oporu działającym w getcie warszawskim.

Publikacja *Kwestia charakteru* jest silnym głosem młodego pokolenia badaczek reprezentujących różne obszary nauk humanistyczno-społecznych. Losy kobiet opowiadają feministki: literaturoznawczynie, historyczki, kulturoznawczynie, socjolożki i interdyscyplinarne artystki, wykorzystując swoje bogate warsztaty twórcze i doświadczenia. Upominają się o obecność historii kobiet we wciąż ich zdaniem pomijanym męskim dyskursie o wojnie.

Bibliografia

- Baumel Tydor (1998), *Double Jeopardy: Gender and the Holocaust*, Vallentine Mitchell, London.
- Birenbaum Halina (2019), *To nie deszcz, to ludzie*. Halina Birenbaum w rozmowie z Moniką Tutak-Goll, Wydawnictwo Agora, Warszawa.
- Czarnecka Barbara (2018), *Kobiety w łagrze. Zapis doświadczenia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Derrida Jacques (2016), *Gorączka archiwum. Impresja freudowska*, przeł. Jakub Momro, Instytut Badań Literackich, Warszawa.
- Different Voices: Women and the Holocaust* (1993), red. Carol Rittner, John K. Roth, Paragon House, New York.
- Dołowy Patrycja (2019), *Wróć, gdy będziesz spała. Rozmowy z dziećmi Holocaustu*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec.
- Karwowska Bożena (2009), *Ciało, seksualność, obozy zagłady*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków.

- Karwowska (2016), *Kobieta – Literatura – Historia*, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa.
- Mothers, Sisters, Resisters: Oral Histories of Woman Who Survived the Holocaust* (1998), red. B. Gurewitsch, University of Alabama Press, Tuscaloosa.
- Nikliborc Agnieszka (2010), *Uwięzione w KL Auschwitz-Birkenau. Traumatyczne doświadczenia kobiet odzwierciedlone w dokumentach osobistych*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków.
- Ostrowska Joanna (2018), *Przemilczane. Seksualna praca przymusowa podczas II wojny światowej*, Wydawnictwo Marginesy, Warszawa.
- Ostrowska Joanna (2021), *Oni. Homoseksualiści w czasie II wojny światowej*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Ricoeur Paul (2006), *Pamięć, historia, zapomnienie*, tłum. J. Margański, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2006.
- Ringelheim Joan (1984), *The Unethical and the Unspeakable: Women and the Holocaust*, „Simon Wiesenthal Center Annual”, I.
- Stockër-Sobelman Joanna (2012), *Kobiety Holocaustu. Feministyczna perspektywa w badaniach nad Shoa. Kазus KL Auschwitz-Birkenau*, Wydawnictwo Trio, Warszawa.
- Sulej Karolina (2020), *Rzeczy osobiste. Opowieści o ubraniach w obozach koncentracyjnych i zagłady* Wydawnictwo Czerwone i Czarne Warszawa.
- Ubertowska Aleksandra (2007), *Świadectwo, trauma, głos: literackie reprezentacje Holocaustu*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków.
- Ubertowska Aleksandra (2014), *Holocaust. Auto(tanato)grafie*, Instytut Badań Literackich, Warszawa.
- Women in the Holocaust* (1998), red. Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman, Yale University Press, New Haven.